

Ἡ παιδεία στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τὸ Κρυφὸ σχολειό

Οἱ μελέτες οἱ ἀφιερωμένες στὴν παιδεία κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι σήμερα οὐκ ὀλίγες, ιδιαίτερα οἱ μονογραφίες ποὺ ἀναφέρονται σὲ διάφορες σχολές ἢ σὲ διασφάλους. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ περασμένου αἰώνα ἀνέκυψε μάλιστα καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς ἢ ὄχι τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ· πρόβλημα ποὺ, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἐπιτάχυνε τὸ γενικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παιδεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ διήρησε τοὺς Ἑλληνες λογίους, εἰδικούς καὶ μὴ εἰδικούς τῆς παιδείας, σὲ δυὸ ἀντιπαλόμενα στρατόπεδα γιὰ λόγους καθαρὰ ἰδεολογικούς. Μιὰ προσπάθεια νὰ παρουσιάσω τὸ εὐρύτατο καὶ πολυζήτητο αὐτὸ θέμα στὰ χρονικὰ ὅρια μιᾶς ὁμιλίας, θὰ ἀποτελοῦσε ἐκ μέρους μου σοβαρὴ ἔνδειξη ἀφέλειας καὶ προχειρότητας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, πρόθεση τῆς ἀποψινῆς παρουσίας μου κοντά σας εἶναι νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ διαφορετικὴ προσέγγιση τοῦ θέματος, καὶ τοῦτο ἔξω ἀπὸ πατριωτικὲς ἐξάρσεις, σωβινισμούς καὶ ἰδιολογικὲς τοποθετήσεις. Ἐχοντας ἀσχοληθεῖ ἐπὶ πολλὰ χρόνια μὲ τὴ μουσουλμανικὴ θρησκεία καὶ τὴ ζωὴ τῶν Ὀρθοδόξων κάτω ἀπὸ τὸν μουσουλμανικὸ ζυγὸ, θὰ ἤθελα ἢ προσέγγισή μου τοῦ θέματος νὰ ἐπιχειρηθεῖ ὑπὸ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὀπτικὴ γωνία, μιὰ προσέγγιση ποὺ, κατὰ τὴ γνώμη μου, παραμελήθηκε ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια..

Ἡ Οθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ὑπῆρξε μιὰ ἐλέω Θεοῦ *ἀπόλυτη μοναρχία*. Ὁ σουλτάνος -*καλίφη*ς στὰ ἀραβικὰ- ἦταν ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Προφήτη Του ἐπὶ τῆς γῆς. Κι ἐπειδὴ ἡ γῆ καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῇ ἀνήκουν στὸν Ἀλλάχ, τὸν Δημιουργό τους, ὁ σουλτάνος, ὡς ἀντιπρόσωπός του, διαχειρίζεται τὰ πάντα καὶ τὰ διαθέτει κατὰ τὴν βούλησή του. Καὶ γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς προσωπικότητος τοῦ σουλτάνου ἦταν ἡ αὐθαιρεσία. Ἡ Οθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ὑπῆρξε ἐπίσης μιὰ *ἀπόλυτη θεοκρατία*· ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ βούληση τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ τὸ Κοράνιο, συνιστοῦσε τὸ σύνταγμα τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὸν ἀπαραχάρακτο νόμος της. Τὸ Κοράνιο καὶ ἡ σούνα, δηλαδὴ τὰ λόγια τοῦ Προφήτη ἢ *χαντίθ*-ς, ὅπως ἀκριβῶς τὰ εἶχαν ἐρμηνέψει καὶ κωδικοποιήσει οἱ μεγάλοι ἐρμηνευτὲς καὶ οἱ σοφοὶ νομοδιδάσκαλοι τοῦ ἰσλάμ, οἱ δυὸ αὐτὲς ἀποκλειστικὲς πηγὲς Δικαίου, εἶχαν οἰκοδομήσει ἓνα παντοδύναμο θρησκευτικοπολιτικὸ

οικοδόμημα, ένα πλέγμα θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν παραγγελμάτων διοίκησης καὶ ζωῆς, τὴν *cha'ria*, ποὺ διαιωνίζεται ἀπαλλάλακτη καὶ ἀδιάσειστη μέχρι σήμερα. Ὡστόσο μέσα στὰ ὅρια τῆς ἀπέραντης μουσουλμανικῆς θεοκρατικῆς αὐτοκρατορίας συζοῦσαν λαοὶ πολλοί, μὲ γλῶσσες διαφορετικές, μὲ πολιτισμικὰ ἐπιτεύγματα καὶ βιώματα διάφορα, μὲ ἥθη καὶ ἔθιμα ποικίλα. Ὅμως ὁ κορανικὸς νόμος, κι ἐπομένως ὁ νόμος τῆς *cha'ria*, δὲν ἀναγνωρίζει μέσα στὴν ἐπικράτεια τοῦ ἰσλάμ, τὸντάρ ἀλ-ἰσλάμ, δυὸ μόνο κατηγορίες πολιτῶν: α) τοὺς *mousslim*, τοὺς μουσουλμάνους, οἱ ὅποιοι, ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ σουλτάνου εἶναι οἱ κύριοι τῆς γῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῇ, οἱ πραγματικοὶ πολῖτες· β) τοὺς *ahlal-kitâb*, τοὺς λαοὺς τῆς Βίβλου, οἱ ὅποιοι εἶναι πολῖτες δεύτερης κατηγορίας, πολῖτες κατώτεροι, εἶναι *dhimmi*, προστατευόμενοι, χωρὶς βέβαια νὰ εἶναι σκλάβοι, ἀbdû=δοῦλοι. Οἱ εἰδωλολάτρες καὶ οἱ ἄθεοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ ντάρ ἀλ-ἰσλάμ ἢ καταδικάζονται σὲ θάνατο. Σιγὰ σιγὰ, μὲ τὶς ἀλλεπάλληλες ἀραβομουσουλμανικὲς καὶ ὀθωμανικὲς κατακτήσεις, παρὰ τοὺς πολλοὺς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ὀμαδικοὺς καὶ ἀτομικοὺς ἐξισλαμισμούς, ὁ ἀριθμὸς τῶν ντίμμι, δηλαδή τῶν πολιτῶν δεύτερης ζώνης, ξεπερνοῦσε τὸν ἀριθμὸ τῶν μουσουλμάνων.

Κάθε φορὰ ποὺ οἱ μουσουλμάνοι καταλάμβαναν μιὰ πόλη, μιὰ περιοχή ἢ μιὰ χώρα, «συνῆπταν» μὲ τοὺς προύχοντές της, πολιτικούς ἢ θρησκευτικούς, μιὰ «συνθήκη» (Ὁρος Σινᾶ, Γιάννινα)· ἡ ὁποία συνθήκη ἦταν σκληρότερη σὲ περίπτωση ποὺ ἡ κατάληψη γινόταν διὰ τῶν ὄπλων, ὕστερ' ἀπὸ ἀντίσταση τῶν κατοίκων, ἢ ἐλαφρότερη σὲ περίπτωση ποὺ ἡ πόλη παραδινόταν χωρὶς ἀντίσταση (Ἱεροσόλυμα, Γιάννινα). Στὴ μιὰ ἢ στὴν ἄλλη περίπτωση, **σύμφωνα μὲ τὸν μεγάλο συνταγματολόγο Αλ-Μάουαρντι (Al-Mawardi, 9^{ος} αἰ.),** ἡ συνθήκη περιελάμβανε μιὰ σειρά ἀπὸ ἄρθρα (12;). διηρημένα σὲ δυὸ κατηγορίες. Στὴν πρώτη ἀνῆκαν ὅσα εἶχαν σχέση μὲ τὴ μουσουλμανικὴ θρησκεία: ἀπόλυτος σεβασμὸς τοῦ Κορανίου, τοῦ Μάμεθ καὶ τῆς θρησκείας του· ἀπαγόρευση τοῦ προσηλυτισμοῦ ἢ τῆς ἀποστασίας· σύναψη γάμου· ἐχθροπραξία ἐναντι μουσουλμάνου ἢ τῆς Οὔμα. Ἡ τήρηση τῶν ἄρθρων αὐτῶν ἦταν ἀπόλυτα ὑποχρωτική καὶ ἡ παράβασή τους ἐτιμωρεῖτο μὲ τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου (ἰσλαμοχριστιανικὸς διάλογος, νεομάρτυρες, ἀπαγόρευση μαθήσεως τῆς ἀραβικῆς γλώσσας ἢ θρησκείας κλπ). Στὴ δεύτερη κατηγορία ἀνῆκαν τὰ ἄρθρα ποὺ ἀφοροῦσαν στὴν ἐνδυμασία τῶν ντίμμι, τὴ χρήση ὄπλων καὶ ὑποζυγίων, τὴν ἐνδειξη σεβασμοῦ ἐναντι τῶν μουσουλμάνων, τὴν κωδονοκρουσία, τὴν τέλεση τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν, τὴν ἐξωτερίκευσή τους, τὶς κηδεῖες, στὴ συντήρηση καὶ στὸ κτίσιμο ἐκκλησιῶν, μονῶν, ἐρμητηρίων, κλπ. Ἡ τήρηση τῶν ἄρθρων αὐτῶν ἐπιβαλλόταν στοὺς ντίμμι καὶ

ὅταν ἀκόμα δὲν ἀναφέρονταν ρητὰ στὴ συνθήκη· στόχευαν δὲ στὸ νὰ ταπεινώσουν τοὺς ντίμμι, νὰ τοὺς δείξουν ὅτι εἶναι κατώτεροι, ὑποδιέστεροι ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους· ὑπῆρχαν βέβαια ἐξαιρέσεις, ὅπως ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλες ὑποχρεώσεις. Τέλος, ἡ σάρια προέβλεπε κατηγορίες ἀνθρώπων ἢ περιοχὲς ποὺ ἔχαιραν διαφόρων προνομίων (κλῆρος, Χίος, Πήλιο, Κυκλάδες, ἡ Θεσσαλονίκη, τὰ Γιάννινα).

Βέβαια, ἡ σοβαρότερη διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δυὸ κατηγορίες πολιτῶν ἀφοροῦσε στὴ διαφορὰ φορολογίας τους. Ὁ μουσουλμάνος πολίτης πλήρωνε κάθε χρόνο στὰ θρησκευτικὰ μουσουλμανικὰ ἰδρύματα (βακούφια) τὴν *δεκάτη*, δηλαδή τὸ ἓν δέκατο τῶν ἀποδοχῶν του. Ἦταν ἐπίσης ὑποχρεωμένος νὰ ἐξασκεῖ τὰ στρατιωτικὰ του καθήκοντα, νὰ ὑπηρετεῖ τὴν αὐτοκρατορία ὡς στρατιώτης, στὸ βαθμὸ ποὺ καθοριζόταν ἀπὸ τὰ περιουσιακὰ του στοιχεῖα καὶ τὴν κοινωνικὴ του θέση. Ὁ ντίμμι ἦταν ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὶς στρατιωτικὲς ὑποχρεώσεις· δὲν γινόταν δεκτὸς στὸν στρατό, γιατί ἡ κατοχὴ καὶ ἡ χρῆση ὄπλου τοῦ ἦταν ἀπογορευμένες καὶ ἐπειδὴ ὁ πόλεμος τῶν μουσουλμάνων ὑπῆρξε πάντα *πόλεμος ἱερός* καὶ διεξάγεται κατὰ τῶν ἀπίστων γιὰ τὴν ὑπεράσπιση ἢ τὴν ἐξάπλωση τοῦ ἰσλάμ. Ὑπέκειτο ὅμως ὁ ντίμμι σὲ παντὸς εἶδους καταναγκαστικὲς ἐργασίες γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ συντήρηση τοῦ ὑπέθριου ὀδικοῦ δεικτύου τῆς Αὐτοκρατορίας (ὑπέθριοι δρόμοι, γέφυρες κλπ.), τὴ διευκόλυνση τῆς πορείας καὶ τῆς διαμονῆς τῶν ἐμπολέμων στρατευμάτων, τῶν σουλτανικῶν ταχυδρομείων καὶ τῶν διαφόρων κρατικῶν ὑπαλλήλων. Καὶ κυρίως ὑπέκειτο σὲ μιὰ διπλὴ φορολογία, ποὺ ἦταν ἀσύγκριτα πιὸ βαριὰ ἀπὸ τὴν δεκάτη τῶν μουσουλμάνων. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ πλήρωνε τὴν *gizya*, τὸν κεφαλικὸ φόρο, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ *harâtz*, τὸ χαράτζι, τὸ φόρο ἐπὶ τῶν εἰσόδων του. Ἡ νζίζια, ὁ κεφαλικὸς φόρος, ἦταν τὸ ἀντίτιμο τοῦ δικαιώματός του νὰ ζεῖ ὡς ντίμμι, ὡς προστατευόμενος, σὲ μιὰ μουσουλμανικὴ ἐπικράτεια. Στὰ τουρκικὰ ὁ ντίμμι ὀνομάζεται *ragâ*, ραγιάς, ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ *re'g*=λιβάδι. Ἡ ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια ἐθεωρεῖτο ὡς ἓνα ἀπέραντο λιβάδι, ὅπου τὰ πρόβατα, οἱ προστατευόμενοι, ἐξαγόραζαν μὲ τὸν κεφαλικὸ φόρο τὸ δικαίωμα νὰ βόσκουν, νὰ ζοῦν. Ἦταν δὲ ὁ κεφαλικὸς φόρος πολὺ πιὸ βαρὺς ἀπὸ τὴν δεκάτη τῶν μουσουλμάνων (12, 24, 48. *ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση ἢ τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ ραγιᾶ*) καὶ στὴν οὐσία ἀτιμωτικός, ἀφοῦ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ ραγιᾶς ἐξαγόραζε τὸ δικαίωμα τῆς ζωῆς του. Τὸ χαράτζι πάλι ἦταν ἓνα εἶδος ἐνοικίου ποὺ πλήρωνε στὸ σουλτάνο ὁ ραγιᾶς γιὰ τὸ σπίτι ὅπου στέγαζε τὴν οἰκογένειά του καὶ τὰ ζῶα του, γιὰ τὰ κτήματα ποὺ τοῦ ἐπετρεπόταν νὰ καλλιεργεῖ, γιὰ τὸ ἐργαστήριο καὶ τὴν ἄδεια ἐξάσκησης ὁποιοῦδήποτε ἐπαγγέλματος. Ὁ ραγιᾶς

δέν εἶχε τίποτα στήν κυριότητά του, ἀκόμα καί αὐτό τὸ κεφάλι του ἢ τὰ κεφάλια τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του. Κι ἂν ὁ κεφαλικὸς φόρος ἦταν κάπως πάγιος, τὸ χράτζι ἄλλαζε πολὺ συχνά, ἀνάλογα μὲ τὸν διοικητὴ τῆς περιοχῆς, τὴν ἐμπόλεμη ἢ ὄχι κατάσταση τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἦταν δὲ συχνὰ ὁ φόρος αὐτὸς ἀβάσταχτος, ὅπως ἀβάσταχτες γίνονταν καί οἱ διάφορες ἀγγαρίες καὶ ἄλλες ταπεινώσεις τῶν ραγιαδῶν.

Αὐτὰ ὡς πρὸς τὶς γενικὲς προδιαγραφὲς ἀναφορικὰ μὲ τὴ θέση τοῦ μὴ μουσουλμάνου πολίτη μέσα σὲ μιὰ μουσουλμανικὴ ἐπικράτεια ποὺ διέπεται ἀπὸ τὴν *chā'ria*. Ἄς δοῦμε τώρα πῶς παρουσιάζεται τὸ θέμα τῆς παιδείας τῶν χριστιανῶν μέσα στήν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.

Μέ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης στὰ 1453 καὶ τὴν παράδοση τοῦ βασιλείου τῆς Τραπεζούντας στὰ 1461, ὅλη ἡ χριστιανοσύνη τῆς Ἀνατολῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Ρωσία, βρίσκεται ὑποταγμένη στοὺς Μουσουλμάνους ἢ στοὺς Φράγκους, καὶ στερημένη ἀπὸ κάθε ἐλεύθερη πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐξουσία. Ὅσοι βυζαντινοὶ λόγιοι δὲν εἶχαν παραμείνει στὴ Δύση ὕστερ' ἀπὸ τὴ σύνοδο τῆς Φεράρρας-Φλωρεντίας (1438-1439) ἢ δὲν εἶχαν χάσει τὴ ζωὴ τους στήν πολιορκία καὶ τὴ ἄλωση τῆς Βασιλεύουσας, προσπάθησαν νὰ φύγουν τώρα, μετὰ τὰ τραγικὰ αὐτὰ γεγονότα. Οἱ λίγοι ποὺ ἀπόμειναν κλείστηκαν στὰ μοναστήρια ἀπὸ τὸν φόβο μὴ θανατωθοῦν ἢ πωληθοῦν στὰ σκλαβοπάζαρα. Τὰ πολυάριθμα βιβλία τῶν περίφημων κρατικῶν, μοναστηριακῶν καὶ ιδιωτικῶν βιβλιοθηκῶν, ὅσα δὲν κήκαν στὶς πυρκαγιές, χρησίμευαν ὡς ὕλη προσανάμματος στὶς ἐστίες τῶν κατακτητῶν ἢ στὶς μποῦκες τῶν κανονιῶν τους. Λίγα μόνο πῆραν τὸν δρόμο γιὰ τὴ Δύση.

«Καὶ οἱ τριπλὲς οἱ πόρτες οἱ χρυσῆς

Καὶ οἱ χαλκένιες πόρτες τρίξανε...

Καὶ ἀπὸ μόνες τους ἀνοίξανε....

Καὶ ἀπὸ τὶς πόρτες ποὺ ἀνοίξανε

Κόσμος βγαίνει ... καὶ κρατᾶν καὶ σφίγγουν

Τυλιγάδια καὶ βιβλία...σὲ πλούσια σκαλισμένες θῆκες.

Εἶναι ἐδῶ κλειστοί... κι εἶναι κρυμμένοι

Οἱ πηγές, οἱ θάλασσες τῆς Σκέψης,

Οἱ ἀσυγγέφιαστοι τῆς Τέχνης οὐρανοί...

ἀπ' τῆς Ἑλλάδας τ' ἀγνὰ χώματα

ἢ Σοφία, ὁ Λόγος, ὁ Ρυθμός,

οἱ Ἀθάνατοι καὶ οἱ Ὠραῖοι».

τραγουδάει με τή ρομαντική του γλώσσα ὁ Κωστής Παλαμᾶς στὸν *Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου* (Λόγος πέμπτος).

Ἡ μαζική ἔξοδος ὄλων αὐτῶν τῶν λογίων καὶ τῶν χειρογράφων ποὺ κουβαλοῦσαν φεύγοντας, συνέδραμαν βέβαια αἰσθητὰ στὴ μὀρφωση τοῦ περιεχομένου καὶ τὴν ἀλματώδη ἀνάπτυξη ποὺ σημείωσε ἡ Ἀναγέννηση στὴ Δύση· καταδίκασαν ὅμως γιὰ μεγάλο χρονικὰ διάστημα σὲ νεκροφάνεια κάθε πνευματικὴ καὶ παιδευτικὴ δραστηριότητα στὴν ὑπόδουλη Ἀνατολή.

Ὅφείλουμε ἐπίσης νὰ σημειώσουμε ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, καὶ ἰδιαίτερα στοὺς δυὸ πρώτους αἰῶνες, τὸ ἑλληνικὸ ὀρθόδοξο στοιχεῖο καταφεύγει γιὰ μεγαλύτερη ἀσφάλεια στὶς ὄρεινές περιοχές, ἐνῶ τὰ ἀστικά κέντρα καὶ οἱ ὀδικοὶ ἄξονες τοῦ κάμπου κατοικοῦνται κυρίως ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ἐξισλαμισθέντες χριστιανούς. Ἐκεῖ ἐπίσης ἐγκαθίστανται τὰ στρατόπεδα καὶ ἡ ὀθωμανικὴ διοίκηση. Στὶς ἄγονες λοιπὸν ὄρεινές περιοχές καὶ ὄχι στὴν εὐφορὴ πεδιάδα θὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ πρώτη οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ κίνηση τῶν ραγιάδων.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐπιθυμώντας νὰ στελεχώσει τὴν αὐτοκρατορία του μὲ ἓνα διοικητικὸ ὄργανο, τὸ ὁποῖο θὰ φρόνιζε γιὰ ὄλα τὰ προβλήματα τῶν χριστιανῶν ποὺ, λόγω τῆς φύσης τους, ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ Κορανίου καὶ τῆς *cha'ria* (κλῆρος, λατρευτικὴ ζωὴ, χριστιανικὰ μυστήρια, κ.λπ.), ὁ Μωάμεθ ὁ Πορθητὴς ἀπήτησε τὴν ἀνάδειξη τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου σὲ οἰκουμενικὸ πατριάρχη, καὶ τοῦ ἀνέθεσε τὴ θρησκευτικὴ διοίκηση καὶ εὐθύνη ὄλων τῶν χριστιανῶν τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἔτσι ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἀποκτᾶ θρησκευτικὰ καὶ πολιτικὰ προνόμια ποὺ δὲν εἶχε γνωρίσει ποτὲ ὁ οἰκουμενικὸς θρόνος· ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἀναδεικνύεται σὲ *milletbachi*, *ἐθνάρχης*, ἀρχηγὸς ὄλων τῶν χριστιανῶν τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας. Μὲ τὴ συνενοχὴ τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας, ἴσως καὶ ἐν ἀγνοίᾳ της, ἡ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης κατορθώνει ἔτσι νὰ ὀργανώσει τὸ γένος τῶν ὀρθοδόξων ραγιάδων σ' ἓνα σῶμα συμπαγὲς ὄχι μόνον πνευματικὰ ἀλλὰ καὶ πολιτικὰ καὶ οἰκονομικά, ὅποιες κι ἂν ἦταν οἱ θυσίες καὶ τὰ λάθη της.

Ἔτσι ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἀναλάβει σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὴ φροντίδα τῆς Παιδείας. Πρῶτ' ἀπ' ὄλα, γιὰτὶ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κληρικούς ποὺ νὰ μποροῦν νὰ διαβάζουν τὰ λειτουργικὰ βιβλία καὶ νὰ κρατοῦν τὰ κατάστιχα τῶν χριστιανῶν. Λόγω ἔλειψης κάθε ἄλλης κτιριακῆς ἐγκατάστασης, τὰ μαθήματα γίνονται στὸν νάρθηκα τῶν ἐκκλησιῶν ἢ στὰ κοντινὰ μοναστήρια. Διδάσκαλος εἶναι κάποιος ἱερέας ἢ κάποιος καλόγηρος ποὺ ξέρουν ἀνάγνωση

καὶ γραφή· κι ἐφόσον εἶναι ἰκανός, διδάσκει καὶ κάποια στοιχεῖα ἀριθμητικῆς. Σχολικὰ βιβλία δὲν ὑπάρχουν βέβαια, γιὰ αὐτὸ καὶ οἱ μαθητὲς ἐξασκοῦνται στὴν ἀνάγνωση μέσα στὰ λειτουργικὰ βιβλία: τὸ Ὀκτῆχι, τὸ Ὁρολόγιο, τὸ Ψαλτήρι καὶ τὸ Εὐγγέλιο. Διαβάζουν βέβαια τὰ βιβλία αὐτά, χωρὶς νὰ καταλαβαίνουν τί διαβάζουν. Μὴν ξεχνᾶμε ὅμως ὅτι ἡ πρώτη, ἡ στοιχειώδης αὐτὴ ἐκπαίδευση, ποὺ τὴν ὀνομάζουμε συνήθως *κολυβογράμματα*, λειτουργεῖ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο τόσο στὴ Δύση ὅπου ἡ παιδεία εἶναι στὰ χέρια τοῦ κλήρου τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καὶ στὴ μουσουλμανικὴ Ἀνατολή, ὅπου στὴ σκιά τοῦ τζαμιοῦ, τὸν ρόλο τοῦ δασκάλου ἐξασκεῖ ὁ ἱμάμης.

Ὅφειλουμε ἀκόμα νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ μαθητὲς τῶν πρώτων αὐτῶν ἐλληνικῶν σχολείων εἶναι ἄνδρες ὠριμοὶ ἢ ἔφηβοι πάνω τῶν δεκαπέντε ἐτῶν, γιὰ αὐτοὶ θὰ γίνουν ἱερεῖς ἢ ψάλτες στὶς ἐνορίες καὶ στὰ μοναστήρια· καὶ γιὰ αὐτὸ ἀπὸ τὰ πέντε μέχρι τὰ δεκαπέντε χρόνια τὰ ἀγόρια, ἀνήκοντας στὸν σουλτάνο, ὑπόκεινται στὸν ἱερὸ νόμο τοῦ παιδομαζώματος καὶ ἀποφεύγουν νὰ κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα. Τὰ μαθήματα γίνονται τὶς ἡμέρες ἀργίας ἢ τὸ βράδυ, γιὰ τὸ ἐργάσιμες ἡμέρες καὶ ὥρες τοῦ ραγιά εἶναι δοσμένες καθολοκληρίαν στὴ δουλειά του ἢ στὴν ἀγγαρία του. Καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ φανταστοῦμε σχολεῖο ὅπου φοιτοῦν καὶ γυναῖκες, πρᾶγμα ποὺ δὲν παρατηρεῖται οὔτε στὴν καθολικὴ Δύση οὔτε στὴ μουσουλμανικὴ Ἀνατολή. Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ ξεχνᾶμε ὅτι κάθε συγκέντρωση ραγιάδων ποὺ ὑπερβαίνει τὰ πέντε ἄτομα ἀπαγορεύεται ἀυστηρότατα. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ λατρευτικὲς συνάξεις, δηλαδὴ οἱ θρησκευτικὲς συνάξεις μέσα στὴν ἐκκλησία. Κατὰ συνέπεια τὸ σχολεῖο δὲ μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ σὲ κανένα ἄλλο χῶρο ἀκτὸς ἀπὸ τὸν χῶρο πίσω ἀπὸ τοὺς τέσσερις τοίχους τῆς ἐκκλησίας τῆς ἐνορίας ἢ τοῦ μοναστηριοῦ. Τέλος, ὀφείλουμε νὰ σημειώσουμε ὅτι ὅλοι οἱ ραγιάδες εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ κατοικοῦν στὸν γεωγραφικὸ χῶρο τῆς ἐνορίας ἢ τῆς πόλης ὅπου εἶναι ἐγγεγραμμένοι. Ἡ μετακίνησή τους σὲ ἄλλον τόπο καθίσταται προβληματικὴ καὶ τιμωρεῖται ἀυστηρά. Μόνο οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ μοναχοὶ ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ μετακινοῦνται μὲ τὴν ἄδεια πάντα τοῦ οἰκείου ἱεράρχη. Ἐξάλλου μόνο οἱ ἱερομόναχοι μποροῦν νὰ συντηρηθοῦν μὲ τὰ φιλοδωρήματα τῶν ἐνοριτῶν ἢ τῶν μαθητῶν τους, χωρὶς τὴν ἀνάγκη κάποιου μισθοῦ. Βέβαια τὰ πράγματα θὰ ἐξελιχθοῦν στὴ συνέχεια ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις, τὶς περιοχὲς καὶ τοὺς τοπικοὺς κυβερνήτες.

Στὴν ἱστορία τῆς παιδείας τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας διακρίνουμε τέσσερις περιόδους: 1453-1530· 1530-1620· 1620-1750· 1750-1821. Οἱ

χρονολογίες αυτές είναι βέβαια συμβατικές, γιατί ή παιδεία είναι ρεϋμα, κίνηση· δέν είναι κάτι τὸ στατικό καὶ οὔτε ἐξελίσσεται συγχρόνως καὶ μὲ τὸν ἴδιο ρυθμὸ σὲ ὅλες τὶς περιοχές. Ὅμως ἡ ἀρχὴ ἢ τὸ τέλος κάθε περιόδου σημαδεύεται ἀπὸ κάποιο ἐξαιρετικὸ παιδευτικὸ γεγονός, ἓνα γεγονός πού τὴν προσδιορίζει καὶ τὴν ὀριοθετεῖ.

Ἡ πρώτη περίοδος (1453-1530) εἶναι ἡ πιὸ δύσκολη καὶ ἡ πιὸ ζοφερή. Ἄν κάποια παιδεία ὑφίσταται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο συντηρεῖται μὲ τὰ ἀπομεινάρια τοῦ Βυζαντίου καὶ σύμφωνα μὲ τὴ βυζαντινὴ σχολικὴ παράδοση. Δέν ἔχουμε καμιὰ μαρτυρία ὅτι ὁ πατριάρχης Γεννάδιος φρόνισε γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωση. Ποιᾶς Σχολῆς ἄλλωστε; Σὲ ποιὰ κτίρια καὶ μὲ ποιὸς διδασκάλους; Εἶναι ὅμως πιθανὸ νὰ μετέδωσε ὁ ἴδιος τὶς γνώσεις του σὲ νέους μοναχοὺς στὴ Μονὴ Προδρόμου Σερρών, ὅπου εἶχε ἀποσυρθεῖ μετὰ τὸ 1456. Ὁ πρῶτος σαφῶς μαρτυρημένος διδάσκαλος καὶ διευθυντὴς σχολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη εἶναι ὁ Ἰωάννης Ζυγομαλάς στὰ 1576. Ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 16^{ου} αἰῶνα ψήγματα μόνο πληροφοριῶν ἔχουμε γιὰ παροδικὴ μόνο λειτουργία σχολείων στὴν Ἀδριανούπολη, τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Θεσσαλονίκη, τὰ Γιάννινα, τὴν Ἀθήνα, τὴ Χίο καὶ σὲ ἄλλες, φραγκοκρατούμενες ὅμως, πόλεις.

Τὸ πρῶτο ἀνανεωτικὸ πνευματικὸ κίνημα παρατηρεῖται ἀπὸ τὰ 1530 καὶ ὕστερα. Ἐνῶ στὰ 1494 ὁ Ζαχαρίας Καλλέγρης καὶ στὰ 1509 ὁ Ἰουστῖνος Δεκάδυος ἐκδίδουν στὴ Βενετία τὸ *Ψαλτήριον* ὃ ἓνας καὶ τὸ *Ὡρολόγιον* ὃ ἄλλος εἰς χρῆσιν τῶν συμπατριωτῶν τους, «οἵτινες στενάζουσιν ὑπὸ δουλείαν βαρβαρικὴν» ἐνῶ τὰ *Ἐρωτήματα* τοῦ Χρυσολωρᾶ καὶ οἱ *Γραμματικὲς* τῶν Λάσκαρη, Γαζῆ καὶ Χρυσολωρᾶ καθίστανται ὄργανο ἀπαραίτητο γιὰ τὴ μάθηση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας στὰ σχολεῖα τῆς Δύσης καὶ ἐπανεκδίδονται σχεδὸν κάθε χρόνο, μόνο γύρω στὰ 1545 γράφεται ἡ πρώτη *Γραμματικὴ* τῆς ἀπλοελληνικῆς ἀπὸ τὸν κερκυραῖο Νικόλαο Σοφιανό, καθολικὸ μοναχὸ στὴν Ἰταλία. Ὁ ἴδος, δέκα χρόνια νωρίτερα, εἶχε μεταφράσει καὶ ἐκδόσει στὴν ἀπλοελληνικὴ τὸ *Περὶ παιδων ἀγωγῆς* τοῦ Πλουτάρχου (1544). Στὰ 1529 ἐκδίδεται τὸ συλλογικὸ *Ἄθος Χαρίτων* καὶ στὰ 1536 τὸ *Ἄνθος τὸ ἀναγκαῖον* τοῦ Ἰωαννίκιου Καρτάνου. Τὴν ἴδια ἐποχὴ γράφονται ἢ ἐκδίδονται ὁ *Θησαυρὸς* τοῦ Δαμασκηνοῦ Στουδίτη (1527), ὁ *Νομοκάνων* τοῦ Νικολάου Μαλαξοῦ, ἡ *Χρονογραφία* τοῦ Ψευδο-Δωροθέου Μονεμβασίας, ἡ *Ἱστορία Πατριαρχικὴ* καὶ ἡ *Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως*· βιβλία γραμμένα ἢ μεταφρασμένα στὴν ἀπλοελληνικὴ καὶ τὰ ὅποια γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀκριβῶς θὰ διαβαστοῦν πολὺ καὶ θὰ στάθοῦν ἡ ἀπαρχὴ τοῦ πρώτου αὐτοῦ πνευματικοῦ κινήματος.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἐμφανίζονται καὶ δροῦν στὸν τουρκοκρατούμενο ἑλληνικὸ χῶρο οἱ πρῶτοι διδάσκαλοι μὲ τὴν κύρια ἔννοια τοῦ ὄρου. Κατάγονται ὅλοι ἀπὸ φραγκοκρατούμενες ἀκόμα ἑλληνικὲς περιοχὲς, σπούδασαν στὴν πατρίδα τους ἢ στὴν Ἰταλία καὶ ἀποφάσισαν νὰ μεταλαμπαδέσουν τὶς γῶσεις τους στοὺς δύστυχους ραγιάδες. Ἀπὸ τὸ 1533 καὶ ὕστερα ὁ Ζακυνθινὸς Μιχαὴλ Ἐρμόδωρος Λήσταρχος διδάσκει στὴ Χίο καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη· ὁ πολυγραφώτατος περιοδεύων Ζακυνθινὸς ἐπίσης ἱερομόναχος Παχώμιος Ρουσάνος, μέχρι τὸ θάνατό του στὰ 1553, προσφέρει τὶς γνώσεις του στὴ γενέτειρα πατρίδα του, στὴ Θεσσαλονίκη, στὸ Ἅγιο Ὄρος, στὴ Χίο, στὴν Κωνσταντινούπολη· ὁ ἐκ Κορώνης Πελοποννήσου ὀρμώμενος Θεοφάνης Ἐλεαβοῦλκος ὁ Νοταρᾶς, θὰ ἀσκήσει τὰ τάλαντά του στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Χίο, τὸ Ἅγιο Ὄρος καὶ τὴ Βέρροια. Ὁ Λήσταρχος μόρφωσε μιὰ πλειάδα μαθητῶν ποὺ ἐργάστηκαν μὲ τὴ σειρά τους ὡς πετυχημένοι διδάσκαλοι κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 16^{ου} αἰώνα. Ὁ ὀξύτατος νοῦς καὶ ἡ ρεαλιστικὴ ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων τοῦ καιροῦ του συνετέλεσαν ὥστε ὁ Θεοφάνης Ἐλεαβοῦλκος νὰ μορφώσει μὲ τὰ κηρύγματά του καὶ τὴ διδασκαλία του στὴν Κωνσταντινούπολη αὐτὸ ποὺ ὀνόμασα παλιότερα ὀρθόδοξο οὐμανισμό. Οἱ μαθητές του ἀναδείχτηκαν ὡς ἀξιόλογοι ἱεράρχες, θαυμάσιοι χειριστὲς τοῦ ἀπλοελληνικοῦ λόγου καὶ ἐργάτες πρωτοπόροι τῆς πνευματικῆς καὶ παιδευτικῆς ζωῆς στὸ β' μισὸ τοῦ 16^{ου} αἰώνα. Ἡ συντηρικότητα καὶ ἡ ἀρχαιοπρέπεια τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου προξένησαν πλεῖστες ὅσες θεολογικὲς καὶ γλωσσολογικὲς συζητήσεις. Ὁ Λήσταρχος καὶ ὁ Ρουσάνος ἦταν φανατικοὶ ὑπέρμαχοι τῆς ἀττικῆς γλώσσας καὶ ἦρθαν σὲ ρήξη μὲ τὸν Ἐλεαβοῦλκο καὶ τοὺς μαθητές του ποὺ ἦταν ὀπαδοὶ καὶ ἀπαράμιλοι χειριστὲς τοῦ ἀπλοελληνικοῦ λόγου. Οἱ μεταξύ τους γλωσσικοὶ διαξιφισμοὶ καὶ ἡ ἔκθεση τῶν ἀπόψεών τους στὸν λόγιό πατριάρχη Διονύσιο Β' (1546-1556), ἔθεσαν γιὰ πρώτη φορὰ τὸ θέμα τῆς διγλωσσίας στὴ ζωὴ καὶ τὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων. Τὸ θέμα θὰ τεθεῖ κατὰ τρόπο πολὺ πιὸ ζωηρὸ καὶ δραματικὸ στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ ἀκραῖες θεολογικὲς θέσεις τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου, ἐπανακίνησαν τὸ δεύτερο μεγάλο πρόβλημα στὴν Ἐκκλησία, τὸ δίλημμα δηλαδὴ τοῦ κλεισίματός της στὸν ἑαυτὸ της καὶ στὴν παράδοσή της ἢ τοῦ ἀνοίγματός της πρὸς τὸν ἔξω κόσμον καὶ τὴ ρεαλιστικὴ ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων. Ἡ διδακτικὴ δράση τοῦ Ἐρμόδωρου Λήσταρχου καὶ τοῦ Θεοφάνη Ἐλεαβοῦρκου, κι ἀκόμα περισσότερο ἡ δράση τῶν μαθητῶν τους, συνετέλεσαν ὥστε τὰ σχολεῖα ποὺ περιγράψαμε παραπάνω νὰ πολλαπλασιαστοῦν καὶ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ (Γιάννινα, Θεσσαλονίκη, Χίος, Ἀθήνα) νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ περέχουν μαθήματα ἀνώτερα, μέσου ἐπιπέδου (διδασκαλία τῆς ἀρχαιοελληνικῆς Γραμματικῆς, μελέτη καὶ

μετάφραση κειμένων πατερικῶν καὶ μὴ, λίγη ποίηση, λίγη ρητορική, λίγη ἐπιστολογραφία). Μαθήματα πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου μόνο ἢ πατριαρχική σχολή ἦταν ἱκανὴ νὰ προσφέρει. Στὰ 1555, ὁ πατριάρχης Διονύσιος Β΄ ἔκανε μιὰ πρώτη προσπάθεια, τὴν ὁποία ἐπισημοποίησε καὶ ἐπέβαλε στὰ 1593 ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας Β΄ ὁ Τρανός : «Ὡρισεν ἡ Ἁγία Σύνοδος, ἕκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῆἐαυτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ δαπάνην τὴν δυναμένειν ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι, βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσιδιδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἐὰν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχωσιν». **Γιὰ τὴν πρόοδο τῆς παιδείας ἐργάζονται μὲ πολὺ ζῆλο τὴν ἐποχὴ αὐτῆοῖ πατριάρχες Ἀλεξανδρείας Σιλβεστρος καὶ ὁ Μελέτιος Πηγάς καὶ οἱ οἰκουμενικοὶ πατριάρχες Διονύσιος Β΄, Ἰωσάφαθ Β΄ καὶ Ἱερεμίας Β΄, ὅλοι τους ἄμεσοι ἢ ἔμμεσοι μαθητὲς τοῦ Θεοφάνη Ἐλεαβούλκου καὶ ὀπαδοὶ τῆς χρήσης τῆς καθομικουμένης γλώσσας στὸ κήρυγμα καὶ στὴν παιδεία.**

Γιὰ νὰ ὀλοκληρώσουμετὴν εἰκόνα τῆς παιδείας μέχρι τὴν ἔλευση τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα, δηλαδὴ μέχρι τὸ 1620 περίπου, θὰ πρέπει **νὰ σημειώσουμεπρῶτα πρῶτα τὴν οἰκονομικὴ συμβολὴ τοῦ τσάρου τῆς Ρωσίας στὸ ἔργο τῆς χειμαζομένης Ἐκκλησίας.** **Πρὸ πάντων ὅμως** νὰ τονίσουμε τὴ συνδρομὴ τῶν ἐλλήνων λογίων τοῦ ἐξωτερικοῦ, οἱ ὁποῖοι φροντίζουν γιὰ τὴ μόρφωση διδασκάλων στὰ ἐκτὸς τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου σχολεῖα, γιὰ τὴν ἔκδοση καὶ τὴ δωρεὰν ἀποστολὴ βιβλίων στὴ σκλαβωμένη πατρίδα τους. Οἱ ? Ἕλληνες ,ἐμποροὶ πάλι βοηθοῦν οἰκονομικὰ στὴν ἴδρυση σχολείων καὶ στὴ μισθοδότηση τῶν δασκάλων τους.Τὸ φαινόμενο αὐτό, ἢ σχέση μεταξύ τῆς παιδείας στὸν ἐλληνικὸ χῶρο καὶ τῆς προσφορᾶς τῶν ἐλληνικῶν Κοινοτήτων τοῦ Ἐξωτερικοῦ, γίνεται ἐμφανέστερο στὴν τρίτη κι ἀκόμα περισσότερο στὴν τέταρτη περίοδο τῆς ἐλληνικῆς παιδείας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Θεόφιλος Κορυδαλεὺς (1570-1646), θὰ ἀσκήσει τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου πάνω ἀπὸ σαράντα χρόνια στὴν Ἀθήνα (1590, 1614-1620, 1643-1646)στὴ Βενετία (1609), στὴ Ζάκυνθο (1621-1622, 1628-1636),στὴν Κωνσταντινούπλη (1622-1623M 1625-1628-1636-1649), ὅπου τὸν καλοῦν νὰ διδάξει ἐπὶ μισθῶοι προύχοντες τῆς πόλης, οἱ ὁποῖοι ὀρίζουν καὶ τὸ ὕψος τῶν διδάκτρων του, φροντίζοντας συγχρόνως γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία ἂν ὄχι γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ σχολείου. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μονιμοποιεῖται ὁ θεσμὸς τοῦ διδασκάλου ποὺ καλεῖται ἀπὸ τὴν Κοινότητα γιὰ ἓνα συγκεκριμένο διδακτικὸ ἔργο καὶ πληρώνεται ἀπὸ αὐτὴν. Γεννημένος στὴν Ἀθήνα, στὰ 1570, ὅπου ἔμαθε τὰ πρῶτα γράμματα,ὁ Κορυδαλέας ἔφυγε στὰ 1600 γιὰ τὴν Ἰταλία,

όπου συνέχισε τις σπουδές του πρώτα στο καθολικό κολλέγιο του Άγιου Αθανασίου (1600-1006), στη Ρώμη, και στη συνέχεια στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, απ' όπου πήρε, στις 5 Ιουνίου 1613, το διδακτορικό δίπλωμα φιλοσοφίας και ιατρικής. Στην Πάδοβα ο Κορυδαλέας μαθήτευσε κοντά στο συνάδελφο του Γαλλιλαίου, τον Cesare Cremonini, ιδρυτή της νεοαριστοτελικής φιλοσοφίας στη Δύση. Έπιστρέφοντας στην πατρίδα του, ο Κορυδαλέας θα συγγράψει για τους μαθητές του υπομνήματα σε όλα τα έργα του Άριστοτέλη, από τη μια μεριά ακολουθώντας τη νεοαριστοτελική μέθοδο του Cremonini. από την άλλη εκθέτοντας τη δική του ελεύθερη σκέψη. Η διδασκαλία του Κορυδαλέα θα διαταράξει τον τρόπο σκέψης και τις παραδόσεις της Όρθοδοξίας και θα γεννήσει πολλές υποψίες. Όστόσο το κορυδαλικό αυτό σύστημα διδασκαλίας και σκέψης θα δεσπόσει στην ελληνική παιδεία επί ενάμιση αιώνα. Τα πολυάριθμα χειρόγραφα των υπομνημάτων και των άλλων έργων του Κορυδαλέα στολίζουν σήμερα όλες τις διάφορες βιβλιοθήκες των Βαλκανίων. Βέβαια τα έργα του Άριστοτέλη καλύπτουν όλες τις έπιστημες. Έπομένως τα υπομνήματα του Κορυδαλέα άπτονται όλων των έπιστημών και ή διδασκαλία τους είναι άνωτάτου έπιπέδου, είναι διδασκαλία πανεπιστημιακή.

Ο Κορυδαλέας είχε κάνει τις άνωτερες σπουδές του στη Δύση, όπου είχε διδαχτεί την άρχαία ελληνική γλώσσα. Τα υπομνήματά του είναι γραμμένα στη γλώσσα αυτή, σε μια υπέροχη άρχαϊζουσα ελληνική. Έτσι για να τα μελετήσουν και να τα κατανοήσουν, οί μαθητές όφειλαν να μάθουν πρώτα τα άρχαϊά ελληνικά. Έπομένως ή διετής, τριετής ή τετραετής μέση εκπαίδευση μετατρέπεται τώρα σ' ένα χώρο εκμάθησης των όκτώ του λόγου μερών άκολουθώντας τη Γραμματική του Λάσκαρη (Λασκαρήςδες) ή του Γαζή (Γαζήςδες) την εκμάθηση επίσης του συντακτικού της άρχαίας με τη βοήθεια κειμένων της πατερικής ή της θύραθεν γραμματείας από τα πιο εύκολα στα πιο δύσκολα. Το πρόγραμμα περιλαμβάνει επίσης μετάφραση και αντίστροφο, έπιστολογραφία, ποίηση, ρητορική και είσαγωγή στη Λογική. Η άνώτατη, ή πανεπιστημιακή παιδεία, δηλαδή ή διδασκαλία των υπομνημάτων του Κορυδαλέα άποτελοΰσε τη συνέχεια, άκολουθοΰσε δηλαδή τη διδασκαλία της γλώσσας και τη μελέτη πατερικών και θύραθεν κειμένων. Το πρόγραμμα του Ίωάννη Πέζαρου στη Σχολή Τυρνάβου που περιγράφει ο Κωνσταντίνος Κούμας, και το άναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων που καταρτίζει στα 1707 για τη Σχολή Βουκουρεστίου ο πατριάρχης Ίεροσολύμων Χρύσανθος Νοταράς άντανακλούν τη διδακταία ύλη στη μέση και άνώτερη παιδεία. Αντίθετα οί όδηγίες που περιέχονται στο κληροδότημα του έμπόρου γουναρικών

Γεωργίου Καστριώτη για τήν ίδρυση και τή λειτουργία σχολείου στήν ιδιαίτερη πατρίδα του, τήν Καστοριά, στά 1708, καθώς και για τή μισθοδοσία τῶν δύο διδασκάλων και τίς ὑποτροφίες σέ ἄπορους μαθητές, ἀφοροῦν σχολεῖο δημοτικῆς ἐκπαίδευσης.

Μέ τή διδασκαλία του και μέ τὰ ὑπομνήματά του στόν Ἄριστοτέλη ὁ Θεόφιλος Κορυδαλέας προσέφερε στήν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό ἕνα ὀλοκληρωμένο σύστημα φιλοσοφικῆς και ἐπιστημονικῆς σκέψης, βασισμένο στόν Ἄριστοτέλη, τὸ ὁποῖο δέν προσέκρουε στά θεμελιώδη δόγματα τῆς χριστιανικῆς πίστες, ὅπως θεωρήθηκε στήν ἀρχή ἀπό ὀρισμένους ἐκκλησιαστικούς κύκλους. Παράλληλα προσέφερε στήν ὀρθόδοξη παιδεία ἕνα πρόγραμμα πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου, τὸ ὁποῖο τῆς ἔλλειπε ἀπό τήν ἐποχή τῆς Ἄλωσης. Ἔτσι, εἰσάγοντας στήν ἑλληνική παιδεία τήν νεοαριστοτελική φιλοσοφία και τήν ἀρχαία ἑλληνική γλώσσα, ὁ Κορυδαλέας προίκιζε αὐτήν, χωρίς νά τὸ ἐπιδιώξει, μ᾽ ἕνα ὀλοκληρωμένο, ἕνα σφαιρικό σύστημα ἀνώτατης παιδείας, τοῦ ὁποῖου οἱ ρίζες, περνώντας ἀπό τὸ Βυζάντιο, ἔφταναν ὡς τήν ἑλληνική ἀρχαιότητα και τὸ ὁποῖο ἐκφραζόταν διὰ μέσου μιᾶς γλώσσας, τῆς ἀττικίζουσας, πού δέν εἶχε τίποτα νά ζηλέψει, τὸ ἀντίθετο μάλιστα, ἀπό τίς γλώσσες τῶν δυὸ ἄλλων μεγάλων πολιτισμῶν τῆς ἐποχῆς, τὰ ἀραβικά και τὰ λατινικά. Ἐπίσης τὸ κορυδαλικὸ σύστημα κατάφερε, χωρίς και πάλι νά τὸ ἐπιδιώξει, νά μορφώσει μιὰ ἑλληνορθόδοξη πολιτισμική συνείδηση, δένοντας σφιχτὰ μεταξύ τους τήν ἀρχαία ἑλληνική και τήν πατερική σκέψη.

Παρά τὸ γεγονός ὅτι διάφοροι ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι, στήν ἀρχή εἶχαν ἀντδράσει στίς νεωτερικὲς ιδέες τοῦ Κορυδαλέα, ιδιαίτερα στή βασική νεοαρστοτελική ιδέα τοῦ χωρισμοῦ τῆς φιλοσοφίας ἀπό τή θεολογία, τὸ σύστημά του ἐπιβλήθηκε σ' ὀλόκληρο τὸν ὀρθόδοξο χῶρο. Σέ βαθμὸ μάλιστα πού νά χρησιμέψει ὡς ἰσχυρὸς προμαχῶνας στοὺς «νεωτερισμούς» τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε στήν ὀρθόδοξη Ἄνατολή ιδέες «νεωτερικὲς», δηλαδή ἀντίθετες ἀπό τίς ιδέες τοῦ Ἄριστιτέλη, ὅπως τίς εἶχε διδάξει ὁ Κορυδαλέας.

Τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ στά Βαλκάνια ὑπῆρξε φαινόμενο πολὺπλοκο. Συγχρόνως ὅμως στάθηκε ἡ περίοδος πνευματικά ἡ πιὸ πλούσια και ἡ πιὸ δημιουργική. Ἡ ραγδαία ἀνάπτυξη τῆς παιδείας μέ τὸν πολλαπλασιασμό τῶν σχολείων, τῶν διδασκάλων και τῶν μαθητῶν, ἡ διαβάθμιση και ἡ διεύρυνση τοῦ γνωστικοῦ παιδίου, μέ τήν ίδρυση και τήν

υποδειγματική λειτουργία άνωτέρων σχολών και την έκδοση πολυπληθών έπιστημονικών συγγραμμάτων, ή άνοδος τής πνευματικής στάθμης όλων τών ραγιάδων γενικά, άποτελοϋν όπωσδήποτε τά κυριότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κινήματος του Διαφωτισμού.

Το πολύπλοκο αυτό φαινόμενο καλύπτει μιá περίοδο έβδομήντα περίπου έτών (1750-1820) και συμπίπτει με την τέταρτη και τελευταία περίοδο τής ιστορίας τής έλληνικής παιδείας στα χρόνια τής Τουρκοκρατίας. Γιατί ο Διαφωτισμός στα Βαλκάνια υπήρξε, στις άρχές του τουλάχιστον, ένα φαινόμενο έλληνικό, άφενός μεν έξαιτίας τής έπιβολής τής όρθόδοξης έλληνικής Έκκλησίας και του εκπαιδευτικού της συστήματος, άφετέρου δέ χάρη στο δυναμισμό τής νέας κοινωνικής τάξης τών έμπόρων και τών ναυτικών και στη άλματώδη ανάπτυξη τών συντεχνιών. Πράγματι, ή περίοδος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού συμπίπτει με τή ραγδαία οικονομική ανάπτυξη μιás νέας κοινωνικής τάξης που ζει σε άμεση έπαφή με τον τρόπο ζωής, τις ιδέες και τις έπιστήμες τής Δύσης και που έκδηλώνει ένα άξαιρετικά ζωηρό ένδιαφέρον για τήν έξύψωση του μορφωτικού έπιπέδου τών ραγιάδων. Παράλληλα διεκδικεί για τον έαυτό της μιá πιό υπεύθυνη και πιό ένεργό συμμετοχή στη διεύθυνση τών πραγμάτων τών όρθοδόξων λαών. "Έτσι ή νέα αυτή άστική τάξη έπωμίζεται όλο σχεδόν το βάρος του νέου εκπαιδευτικού συστήματος, άναλαμβάνει παντού τήν ίδρυση νέων και πολυπληθών σχολείων, φροντίζει για τήν πρόσληψη και τή μισθοδοσία τών διδασκάλων, ένδιαφέρεται για τήν έκδοση και τή διανομή τών νέων σχολικών έγχειριδίων και έπιστημονικών συγγραμμάτων, προικίζει τά σχολεία με τά νεοφανή έποπτικά έργα, χορηγεί ύποτροφίες στους νέους που έπιθυμοϋν νά σπουδάσουν, στηρίζει και ένθαρρύνει κάθε νεωτερική πρωτοβουλία τών σχολείων και τών καθηγητών τους.

Η είσαγωγή του Δυτικού Διαφωτισμού στον όρθόδοξο βαλκανικό χώρο συντελέστηκε κατά τρόπο άποφασιστικό και μαζικό από τον Εύγένιο Βούλγαρη (1716-1806), του οποίου ή διδασκαλία και τά συγγράμματα καθόρισαν έπίσης τή φύση και το περιεχόμενο του κινήματος έντός του όρθόδοξου έλληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Το παράδειγμα του Βούλγαρη δηλώνει έμφανέστατα τους δύο παράγοντες που συνετέλεσαν και πάνω στους όποιους στηρίχτηκε το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τήν Έκκλησία και τή νέα άστική τάξη. Μās πληροφορεϊ έπίσης με πληρότητα για το περιεχόμενο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και τή σχέση του με τή χριστιανική πίστη.

Γεννημένος στην Κέρκυρα, ο Εὐγένιος Βούλγαρης θα κάνει τις πρώτες του σπουδές του στη γενέτειρά του και στα Γιάννινα. Ἐκτμώντας τὴν ἰδιοφυΐα του, οἱ πλούσιοι ἔμποροι τῶν Ἰωαννίνων θα στείουν τὸν νεαρό Βούλγαρη γιὰ ἀνώτερες σπουδές στην Ἰταλία, στὴν Πάδοβα θα σπουδάσει ἐντατικὰ γλῶσσες, φιλοσοφία καὶ θεολογία καὶ θα μνηθεῖ σὺς νεοφανεῖς θετικές ἐπιστῆμες. Ἐπιστρέφοντας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, θα διδάξει διαδοχικὰ στα Γιάννινα (1742-1750), στὴν Κοζάνη (1750-1753), στὸ Ἅγιο Ὄρος (1753-1759), στὴ Θεσσαλονίκη (1759-1761) καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη (1761-1765). Στὸ τέλος, ἀποκαρδιωμένος ἀπὸ τὴ στάση ὀρισμένων ἐκκλησιαστικῶν καὶ φαναριωτικῶν κύκλων, θα φύγει γιὰ τὴ Γερμανία, ὅπου φορτωμένος μὲ τιμές θα ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἔκδοση τῶν ἔργων του. Ἀπὸ τὴ Γερμανία θα ἀναχωρήσει γιὰ τὴ Ρωσία, ὅπου θα τιμηθεῖ ἰδιαίτερα ὡς αὐτοκρατορικὸς σύμβουλος, ἄνθρωπος τῶν Γραμμάτων καὶ ἀρχιεπίσκοπος. Ο Εὐγένιος Βούλγαρης ὑπῆρξε πνεῦμα εὐρύτατο καὶ μεγάλος ἐπιστήμων, ἴσως ὁ μεγαλύτερος Ἕλληνας ἐπιστήμονας τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Στὸ ἰσχύον στὸν βαλκανικὸ χῶρο ἑλληνικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τοῦ Κορυδαλέα, ὁ εἰσήγαγε τὶς νέες φιλοσοφικὲς ιδέες καὶ τὶς σύγχρονες θετικές ἐπιστῆμες.

Στὴν ἀρχή, γιὰ νὰ καλύψει τὶς πρώτες ἀνάγκες τῶν μαθητῶν του, γράφει περιλήψεις ἢ μεταφράζει στὴν καθομιλουμένη τὰ πιὸ σύγχρονα συγγράμματα τῶν δυτικῶν ἐπιστημόνων. Στὴ συνέχεια, στηριζόμενος σὲ μιὰ πλούσια βιβλιογραφία καὶ ἐπιδεικνύοντας μιὰ πρωτοφανὴ εὐρύτητα πνεύματος, συνθέτει τὰ δικά του, προσωπικὰ βιβλία ποὺ καλύπτουν ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἐπιστήμης. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ σπουδαιότερο εἶναι ἡ *Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνεργανισθεῖσα* (Λεψία 1776). Βιβλίο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς πολυπληθεῖς μαθητὲς του καὶ γιὰ ὅλο τὸ κίνημα γενικὰ σὺς πρώτες του ἀρχές. Ἡ *Λογικὴ* διδάχτηκε ἀπὸ τὸν Βούλγαρη στὴν Ἀθωνιάδα Ἀκαδημία (1753-1759) καὶ κυκλοφόρησε χειρόγραφη σὲ εὐρεία κλίμακα ὡς τὴν ἔκδοσή της. Σ' αὐτὴν ὁ συγγραφέας δίνει πρῶτα πρῶτα μιὰ πολὺ προσωπικὴ περίληψη τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν συστημάτων, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Ζήνωνα καὶ τὸν Παρμενίδη καὶ τελειώνοντας μὲ τοὺς Bacon, Descartes, Lock, Wolf καὶ Voltaire. Στὴ συνέχεια ὅμως τὸ ἔργο διευρύνεται καὶ ἐκθέτει ὅλα τὰ στοιχεῖα μιᾶς γνωσιολογικῆς θεωρίας καὶ μιᾶς μεθόδου ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ἄγνωστες ὡς τότε στὸν ὀρθόδοξο κόσμο.

Μὲ τὸ συγγραφικὸ καὶ διδακτικὸ του ἔργο ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης πέτυχε, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ νὰ συμβιβάσει τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μὲ τὴ μοντέρνα σκέψη, ἀπὸ τὴν ἄλλην μεριὰ νὰ βοηθήσει στὴ συνύπαρξη τῆς χριστιανικῆς πίστεως μὲ τὶς θετικές καὶ πειραματικές ἐπιστῆμες. Ἡ συμφιλίωση τῆς ἀρχαίας

σκέψης με τή μοντέρνα αποτελοῦσε ἀκριβῶς ἕνα ἀπό τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὅσο γιά τή συμφιλίωση τῆς πίστεως με τή νεωτερική ἐπιστήμη ἦταν ἐκείνη πού διευκόλυνε τήν εἰσαγωγή τῆς τελευταίας στό παραδοσιακό ἐκπαιδευτικό σύστημα τῆς Ἐκκλησίας.

Στάθηκα λίγο περισσότερο πάνω στίς τρεῖς προσωπικότητες, τοῦ Θεοφάνη Ἐλεαβούλκου, τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα καί τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη, γιατί εἶναι αὐτοί πού ἔθεσαν τὰ θεμέλια καί στάθηκαν οἱ πρωτοπόροι στίς τρεῖς μεγάλες φάσεις τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Ὑπῆρξαν καί οἱ τρεῖς κληρικοί. Ο Κορυδαλέας μάλιστα, χάρι στή φιλία του με τόν πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη, ἐξελέγη καί μητροπολίτης Ναυπάκτου καί Ἄρτης. Ἦταν ὁ μόνος πού δέν τὰ εἶχε καί τόσο πολὺ καλὰ με τήν Ἐκκλησία. Τό πρόβλημα τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ γεννήθηκε τόν περασμένο αἰῶνα ἀπό ἐπιστήμονες ἀντικείμενους πρὸς τήν Ἐκκλησία καί ἀπό ἄλλους πού θεώρησαν ὅτι ὁ περὶ μύθου τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ ἐπιστημονικός λόγος προσέβαλλε τήν Ἐκκλησία καί τὸ ἔργο της στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Με ἄλλα λόγια τὸ πρόβλημα διακινήθηκε καί διήρκησε γιά λόγους καθαρὰ ἰδεολογικούς. Ὅπως εἶπα καί στήν ἀρχή, δέν ἔχω καμιὰ πρόθεση νὰ λάβω τὸ μέρος τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης παράταξης. Ἀπὸ μιὰ προσωπική ἔρευνα μισοῦ περίπου αἰῶνα, θὰ ἠθελα ἀπλῶς νὰ προσθέσω ἕνα ἢ δυὸ οὐδέτερα πετραδάκια στό οἰκοδόμημα τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας. Συνοψίζω τὰ ὅσα ἐξέθεσα :

- Στούς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας ἡ παιδεία ἦταν στά χέρια τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εἶχε καί τήν ἀπόλυτη εὐθύνη γιά τοὺς λόγους πού ἀνέφερα παραπάνω·

- ἐπιτακτική ἀνάγκη γιά τήν Ἐκκλησία νὰ μορφώσει τοὺς λειτουργοὺς της (ιερεῖς, ψάλτες, ἱεροκήρυκες, ἱεράρχες).

- ἔλλειψη καταλλήλου χώρου γιά τή λειτουργία σχολείου καί ἀπαγόρευση ἢ οἰκομικὴ ἀδυναμία οἰκοδομῆς τέτοιου κτιρίου·

- ἔλλειψη μορφωμένων ἀνθρώπων (ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστους κληρικούς καί μοναχοὺς) πού θὰ ἦσαν ἱκανοὶ νὰ μεταδώσουν σὲ μαθητὲς τὶς λιγοστὲς ἔστω γνώσεις τους·

- οί πρώτοι μάλιστα διδάσκαλοι, ὅλοι οί διδάσκαλοι τῆς πρώτης περιόδου κι ἓνα μεγάλο μέρος τῆς δεύτερης κατάγονται ἀπὸ φραγκοκρατούμενες περιοχές. Οἱ φωτισμένοι ιεράρχες ποὺ ἔπαιξαν ρόλο πρωταρχικὸ στὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας κατάγονται κυρίως ἀπὸ τὴβενετοκρατούμενη Κρήτη·

- καθόλη τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἐλάχιστοι ὑπῆρξαν οἱ διδάσκαλοι ποὺ δὲν ἦταν κληρικοί, ἀκόμα καὶ στὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἂν ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς παιδείας ἐξαιρέσουμε τὸν κλῆρο, ἡ παιδεία μένει μετέωρη, σχεδὸν ἀνύπαρκτη.

- στὰ θέματα τῆς παιδείας ἡ ὑπόδουλη Ὁρθοδοξία ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἀκολουθεῖτὴ βυζαντινὴ παράδοση καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη συμμορῶνεται μὲ τὶς πρακτικὲς τόσο τῶν χριστιανικῶν χωρῶν τῆς Δύσης ὅσο καὶ τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου στὸ σύνολό του·

- ἀπαγόρευση συνάθροισης τῶν ραγιάδων ἔξω ἀπὸ τοὺς λατρευτικούς χώρους τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηριῶν·

- ἀπαγόρευση μετακίνησης τῶν ραγιάδων ἀπὸ τόπο σὲ τόπο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ κλήρου·

- ἔλλειψη καταλλήλων σχολικῶν βιβλίων γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς γλώσσας·

- ἀνάγκη νὰ λειτουργοῦν τὰ σχολεῖα τὸ βράδυ ἢ τὶς ἡμέρες ἀργίας γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ὑπενθυμίσαμε· στὴν πλειονότητα τῶν σχολείων οἱ μαθητὲς εἶναι ἔφηβοι νέοι ἢ ἐνήλικοι ἄνδρες·

- καθόλη τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας δὲν ἔχουμε καμιὰ γραπτὴ μαρτυρία ὅτι ἡ μουσουλμανικὴ ἐξουσία ἀπαγόρευε στοὺς ντίμμι νὰ ἔχουν σχολεῖα καὶ νὰ μορφώνονται. Ἄλλωστε ἡ ἴδια αὐτὴ ἐξουσία γιὰ τὴ διοίκησή της καὶ τὸ ἐμπόριό της εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ μορφωμένους ραγιάδες. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπαγορευόταν στοὺς μὴ μουλμάνους πολίτες ἦταν νὰ ἔχουν μουσουλμάνους διδασκάλους γιὰ νὰ τοὺς διδάσκουν τὴν ἀραβικὴ γλώσσα καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Προφήτη.

- αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι τὰ σχολεῖα λειτουργοῦσαν στὸ φῶς τῆς ἡμέρας μὲ μιὰ πινακίδα «Ἑλληνικὸν σχολεῖον», ὅτι τὰ παιδιὰ τῶν γκιαούρηδων μποροῦσαν νὰ πηγαίνουν ἐλεύθερα καὶ ἀνεμπόδιστα κάθε πρωὶ στὸ σχολεῖο μὲ τὴ γαλάζια ποδιά τους καὶ τὴν τσάντα τους, ὅτι ἔπαιζαν χαρούμενα στὴν αὐλὴ τοῦ σχολείου στὰ διαλείματα. Ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ παιδομαζώματος, πόσοι γονεῖς δὲν ἔκρυβαν τὰ ἀγόρια στὸ βουνὸ μέχρι τὰ δεκαπέντε τους,

πόσοι ἄλλοι δὲν τὰ καθιστοῦσαν ἀνάπηρα ἀπὸ τὸ ἓνα πόδι ἢ τὸ ἓνα χέρι, πόσοι ἱερεῖς δὲν ἔγραφαν στὰ κατάστιχά τους ὅτι ὁ τάδε γκιαούρης ἀπέκτησε κορίτσι ἀντὶ γιὰ ἀγόρι, πόσα ἀγόρια δὲν φοροῦσαν γυναικεῖα ροῦχα ὡς τὰ δεκαπέντε τους ἢ ὥσπου νὰ μπορέσουν νὰ καταταχτοῦν σὲ κάποιο μοναστήρι; Γνωρίζουμε ἐπίσης περιπτώσεις πού τὸ ἐκκλησιαστικὸ δικαστήριο τιμώρησε νέους μὲ τὴν ποινὴ κλεισίματός τους σὲ μοναστήρι γιὰ δυὸ, τρία καὶ τέσσερα χρόνια, δηλαδή ὥσπου νὰ ὀλοκληρώσουν τὶς σπουδές τους στὸ ἐν λόγω μοναστήρι. Ὅσο γιὰ «τὸ το φοβισμένο φῶς του καντηλιοῦ», δὲν ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἠλεκτροφωτισμὸς καὶ οὔτε μποροῦσαν νὰ ἀνάψουν τὸν πολυέλαιο στὸν νάρθηκα τῆς ἐκκλησιᾶς.

- ὁ ρόλος τῶν Ἑλλήνων λογίων, τῶν σχολείων καὶ τῶν τυπογραφείων ἐκτὸς τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ συνδρομὴ τῶν πλουσίων ἐμπόρων, τῶν ναυτικῶν, τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τῶν συντεχνιῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ ὑπῆρξε ὄντως μεγάλος καὶ ἀποφασιστικὸς στὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας καὶ στὴν ἐξέλιξη τοῦ περιεχομένου της. Ὡστόσο ἂν οἱ Ἕλληνες λόγιοι τῆς διασπορᾶς φροντίζουν γιὰ τὴν παιδεία τοῦ τουρκοκρατούμενου Γένους ἤδη ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 15^{ου} αἰώνα, οἱ πλούσιοι ἔμποροι, οἱ ναυτικοὶ, οἱ ἐλληνικὲς κοινότητες τῆς διασπορᾶς καὶ ἡ ἀστική τάξη τῶν συντεχνιῶν στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια συγκροτοῦνται ἀργότερα καὶ ἀποκτοῦν συνείδηση τῆς οἰκονομικῆς τους δύναμης καὶ τοῦ καθήκοντός τους σὺν τῷ χρόνῳ, ὠθούμενοι πολλάκις ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Στὴν ἱστορία τοῦ ὑπόδουλου ἐλληνισμοῦ συναντᾶμε περιπτώσεις ὅπου οἱ ἐπιδιώξεις τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου δὲν συμπορεύονται μὲ ἐκεῖνες τοῦ κλήρου· σὲ καμιά ὁμως περίσταση δὲν παρατηρεῖται τάση ἀποδοκιμασίας τοῦ πρωταρχικοῦ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας στὴν παιδεία.

- τὰ σχολεῖα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἰδιαίτερα αὐτὰ πού δίδασκαν τὰ κολουβογράμματα, ἦσαν ὄντως οἱ ἐστίες πού κρατοῦσαν ἄσβηστη τὴ σπίθα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας; Ὅσοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ἀλήθεια αὐτὴ εἶναι ἓνας μύθος πού ἡ Ἐκκλησία ἔπλασε μέσα στὴ ρωμαντικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ 19^{ου} αἰώνα, τοὺς συμβολεύω ταπεινὰ νὰ διαβάσουν τὰ φλογερὰ κηρύγματα ὀρισμένων ἱεροκηρύκων κληρικῶν τῆς δύστηνης ἐκείνης ἐποχῆς ἢ νὰ περιεργαστοῦν στοὺς νάρθηκες πολλῶν ἐκκλησιῶν τὶς τοιχογραφίες ὅπου εἰκονίζονται ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι καὶ οἱ Ἕλληνες ἅγιοι τῆς Ἐκκλησίας ἢ νὰ ἐντρίψουν στὶς λαϊκὲς παραδόσεις μὲ τὶς ὁποῖες ὁ ἀγράμματος παπᾶς ἢ καλόγερος δίδασκε στοὺς μαθητές του τὸ μεγαλεῖο τῶν προγόνων τους.

